

انواع تهدیدات اجتماعی در خانواده و راه‌های پیشگیری از آن

سکینه واثقی^۱

چکیده

خانواده به عنوان بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی و کانون تربیت نسل‌های آینده، همواره مورد تأکید آموزه‌های دینی و علمی بوده است. در جهان امروز، این نهاد حیاتی با سه تهدید عمده روبروست: افول ارزش‌های اخلاقی در روابط زناشویی (خیانت)، گسترش بحران‌های روانی (عدم سلامت روان) و فشارهای فزاینده اقتصادی (مشکلات اقتصادی). این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی این سه تهدید اصلی، به عنوان مهمترین تهدیدات و ارائه راهکارهای پیشگیرانه بر اساس آموزه‌های اسلامی می‌پردازد. اهمیت این موضوع از آن روست که خانواده سالم، مهم‌ترین عامل پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و تضمین‌کننده سلامت روانی جامعه است؛ با شناسایی و تحلیل این تهدیدات، می‌توان راهکارهای مؤثری برای تقویت روابط زناشویی و بهبود کیفیت زندگی خانوادگی ارائه داد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که چند راهکار اصلی برای پیشگیری از این تهدیدات در اسلام وجود دارد؛ حسن معاشرت که شامل نرم‌خویی، مدارا، مشارکت در زندگی و شاد کردن خانواده است و به ایجاد صمیمیت و اعتماد متقابل کمک می‌کند؛ رعایت حقوق متقابل زوجین که شامل احترام به نیازها، احساسات و خواسته‌های یکدیگر و تلاش مرد برای تأمین نیازهای اقتصادی خانواده است و به کاهش مشکلاتی مانند خیانت و طلاق عاطفی منجر می‌شود؛ و رابطه جنسی سالم که به عنوان یک نیاز طبیعی و عامل تقویت صمیمیت میان زوجین، از بروز انحرافات اخلاقی جلوگیری می‌کند. این راهکارها با ایجاد فضایی سرشار از محبت، احترام و مسئولیت‌پذیری، بنیان خانواده را در برابر تهدیدات اجتماعی مستحکم می‌سازند.

کلید واژه: تهدیدات اجتماعی، خانواده، خیانت، سلامت روان، مشکلات اقتصادی.

۱. سطح دو؛ حوزه علمیه ولیعصر (عج).

مقدمه

خانواده به عنوان اصیل‌ترین نهاد اجتماعی و کانون تربیت نسل‌های آینده، همواره مورد تأکید آموزه‌های دینی و علمی بوده است. در جهان امروز، این نهاد حیاتی با سه تهدید عمده روبروست: افول ارزش‌های اخلاقی در روابط زناشویی، گسترش بحران‌های روانی و فشارهای فزاینده اقتصادی. در متون اسلامی، خانواده «حصن حصین» و دژ مستحکمی توصیف شده که در سوره روم آیه ۲۱ بر مبنای مودت و رحمت استوار گردیده و هر عاملی که این پایه‌ها را تضعیف کند، به منزله تهدیدی علیه نظام الهی حیات اجتماعی محسوب می‌شود.

اهمیت خانواده در منظومه اسلامی به حدی است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) آن را محبوب‌ترین بنیان نزد خداوند معرفی نموده‌اند. از منظر جامعه‌شناسی نیز، خانواده سالم مهم‌ترین عامل پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و تضمین‌کننده سلامت روانی جامعه است. تحقیقات نشان داده‌اند که ۷۸٪ بزهکاری‌های نوجوانان ریشه در نابسامانی‌های خانوادگی دارد. این آمار به خوبی گویای این حقیقت است که سرمایه‌گذاری بر تقویت نهاد خانواده، در واقع سرمایه‌گذاری بر امنیت و پیشرفت تمام جامعه است.

پرداختن به موضوع تهدیدات اجتماعی در خانواده از آن جهت اهمیت دارد که خانواده به عنوان نخستین و بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی، تأثیر مستقیمی بر سلامت روانی و اجتماعی افراد دارد. با شناسایی و تحلیل این تهدیدات، می‌توان راهکارهای مؤثری برای تقویت روابط زناشویی و بهبود کیفیت زندگی خانوادگی ارائه داد. همچنین، این موضوع به ما کمک می‌کند تا با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی و علمی، به پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و ارتقاء سلامت جامعه پرداخته شود.

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی، از میان انواع تهدیدات اجتماعی، سه رکن اصلی استحکام خانواده را مورد بررسی قرار می‌دهد: سلامت روانی همسران، کیفیت روابط زناشویی و ثبات اقتصادی. تمرکز اصلی بر شناسایی مکانیسم‌های تأثیر این عوامل و ارائه راهکارهای عملیاتی بر اساس آموزه‌های اسلامی و دستاوردهای روانشناسی خانواده است. سؤال محوری این است که چگونه می‌توان بر اساس دستورات دینی، مدلی کارآمد برای ایمن‌سازی خانواده‌ها در برابر تهدیدات اجتماعی طراحی نمود؟

در زمینه تهدیدات اجتماعی در خانواده، آثار متعددی نوشته شده است که به بررسی عوامل مختلف تأثیرگذار بر امنیت خانواده پرداخته‌اند. به عنوان مثال:

مقاله "عوامل تضعیف کننده خانواده از دیدگاه مقام معظم رهبری" نوشته محدثه معینی‌فر، به بررسی عواملی که امنیت خانواده را دچار خدشه می‌کند، پرداخته است و ارتباط زیادی با مباحث این نوشتار دارد.

کتاب "اخلاق در خانواده" نوشته حسین مظاهری نیز به سلسله اموری که رعایت آن در محیط خانواده ضرورت دارد، پرداخته است. هرچند این کتاب از جهاتی با نوشتار حاضر ارتباط دارد، اما محوریت آن تهدیدات اجتماعی در خانواده نیست.

مقاله "طبقه بندی آسیب‌های همسران در متون اسلامی" نوشته محمد رضا سالاری‌فر، در نقطه مقابل این مقاله، آسیب‌هایی که در محیط خانواده متوجه همسران است را بررسی کرده است.

همچنین، مقاله "تأمین امنیت اخلاقی زنان در حقوق داخلی و اسناد بین‌المللی" نوشته محمد صالحی مازندرانی، به بحث در مورد امنیت اخلاقی زن پرداخته است، اما محوریت آن مباحث حقوقی است و لذا با نوشتار حاضر تفاوت دارد.

مقاله حاضر به خصوص در مورد تهدیدات اجتماعی و به طور مشخص تمرکز به سه تهدید، خیانت، مشکلات اقتصادی و عدم سلامت روان دارد که به عنوان اصلی‌ترین تهدیدات در عصر حاضر هستند. از این رو با مقالات و آثار مشابه تمایز دارد.

الف) مفهوم شناسی

پیش از ورود به بحث اصلی این مقاله، در ابتدا در مورد برخی از مفاهیم کلیدی این نوشتار توضیحی ارائه داده سپس مباحث اصلی مطرح خواهد شد.

۱) تهدیدات اجتماعی

تهدید به معنای خطر یا آسیب احتمالی است که می‌تواند به فرد، گروه یا جامعه‌ای خاص وارد شود. در زبان عربی، تهدید از ریشه «هدد» گاهی به معنای ترساندن یا انداز نیز به کار می‌رود که در واقع، اخطار به وقوع امری خطرناک، پیش از تحقق آن است.^۱

اجتماع به مجموعه‌ای از افراد گفته می‌شود که در یک مکان مشخص و با هویت فرهنگی و اجتماعی مشترک زندگی می‌کنند. در عربی، مفهوم مجتمع نیز به "اجتماع" اشاره دارد که به معنای گردهمایی و تعامل افراد در یک جامعه است.^۲

تهدیدات اجتماعی به خطراتی اطلاق می‌شود که می‌تواند به ساختار اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی یک جامعه آسیب برساند. این تهدیدات می‌توانند ناشی از عوامل داخلی یا خارجی باشند و بر روی روابط اجتماعی، امنیت و رفاه عمومی تأثیر بگذارند. در نتیجه، شناسایی و مدیریت این تهدیدات برای حفظ ثبات و سلامت جامعه ضروری است.

۲) خانواده

واژه خانواده در فرهنگ لغت فارسی به معانی مختلفی آمده است که همگی اشاره به یک واحد معنا دارد؛ از جمله: دودمان، تبار، دوده، اهل خانه؛ گاهی نیز این واژه به معنای نوع، رسته، تیره به کار می‌رود^۳ که در نوشتار حاضر این معنا مورد نظر نیست.

۱. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۳ ص ۴۳۳؛ فراهیدی، *العین*، ج ۳ ص ۳۴۷؛ جمعی از پژوهشگران، *المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة*، ص ۱۴۷۵.

۲. فیروزآبادی، *القاموس المحيط*، ج ۳ ص ۱۹؛ جمعی از پژوهشگران، *المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة*، ص ۲۱۹.

۳. دهخدا، *فرهنگ متوسط دهخدا*، ج ۱ ص ۷۸؛ نفیسی، *فرهنگ نفیسی*، ج ۲ ص ۱۳۱۹.

معادل این واژه در زبان عربی مفهوم عائله و اسره است^۱ و در فرهنگ دین نیز مفهوم اهل یا اهل البیت معادل همین مفهوم به کار می رود، گرچه مفهوم اخیر بیشتر در مورد خانواده رسول خدا در فرهنگ دین به کار می رود.

خانواده در اصطلاح اینگونه تعریف شده است:

«خانواده، گروهی از افراد که از راه پیوند زناشویی و خونی، و نیز روابط دیگر مانند فرزندخواندگی با هم در اقامتگاهی مشترک زندگی می کنند و کوچکترین واحد اجتماعی نهادینه شده در جامعه را تشکیل می دهند.»^۲

خانواده از نخستین و کهن ترین و بادوام ترین واحدهای شکل یافته اجتماعی در تاریخ حیات بشری است که روابط انسانی، اجتماعی و اخلاقی متقابل میان افراد آن، نمادی نیرومند از همبستگی اجتماعی و اخلاقی را در جامعه نشان می دهد. اعضای خانواده بر اساس نوع پیوندشان از لحاظ زنی - شوهری، یا والدینی - فرزندی، یا برادری - خواهری با یکدیگر همکاری می کنند و حقوق و تعهدات نهادینه و شناخته شده ای را نسبت به یکدیگر بر عهده دارند.^۳

ب) انواع تهدیدات اجتماعی

تهدیدات اجتماعی متعددی وجود دارد که خانواده ها را در معرض خطر قرار می دهد. در این مقاله، به طور خاص بر سه تهدید عمده تأکید شده است: اول، سلامت روان که می تواند به بروز مشکلات جدی در روابط خانوادگی منجر شود؛ دوم، مشکلات اقتصادی که فشارهای مالی را به خانواده ها تحمیل می کند و بر کیفیت زندگی تأثیر می گذارد؛ و سوم، خیانت در روابط زوجین که می تواند به تضعیف بنیان خانواده و از بین رفتن اعتماد میان همسران منجر شود. این سه تهدید به عنوان محورهای اصلی بحث مطرح شده و در ادامه راههای پیشگیری از آن، از منظر تعالیم اسلامی مورد بحث قرار خواهد گرفت.

۱. معلوف لويس، المنجد في اللغة، ص ۱۰؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۴ ص ۲۰.

۲. جمعی از محققین، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲ ص ۱۸۸.

۳. همان.

علاوه بر آنچه بیان گردید، توسعه اقتصادی و تلاش مرد برای تأمین نیازهای اقتصادی، از جمله مهمترین حقوق خانوادگی در اسلام است و در این زمینه تأکیدات فراوانی در تعالیم اسلامی آمده است؛ از جمله اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمودند:

«مَلْعُونٌ مَّلْعُونٌ مَنْ يُضَيِّعُ مَنْ يَعُولُ؛ ملعون است، ملعون آن که خانواده خود را فرو نهد.»^۱

و در روایتی دیگر از همان حضرت آمده است:

«إِنَّ أَكْبَرَ الْإِثْمِ عِنْدَ اللَّهِ أَنْ يُضَيِّعَ الرَّجُلُ مَنْ يَقْوَتْ؛ هر آینه بزرگ‌ترین گناه نزد خدا آن است

که انسان، نان خوران خود را واگذارد.»^۲

بدین دلیل که رعایت حقوق یک موضوع دوطرفه است، در دین نیز در مورد حق مرد بر زن دستوراتی آمده است. به عنوان مثال، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید:

«حق شوهر بر همسرش این است که او نباید بستر شوهر را ترک کند، باید سوگند او را بپذیرد، از دستوراتش اطاعت کند، مگر با اجازه او از خانه خارج نشود و به خانه‌اش کسی را که شوهرش نمی‌پسندد راه ندهد.»^۳

حاصل این است که بر اساس روایات اسلامی، زوجین باید توجه ویژه‌ای به رعایت حقوق متقابل در محیط خانواده داشته باشند. رعایت این حقوق زمینه امنیت در خانواده را فراهم کرده و از آسیب‌هایی چون خیانت، کم‌توجهی به همسر، خلأ عاطفی و ... جلوگیری خواهد نمود.

۳) رابطه جنسی سالم

اگرچه در برخی مکاتب یا ادیان مانند مسیحیت، رابطه جنسی بین همسران به عنوان امری مادی در نظر گرفته می‌شود و برخی از افراد به ظاهر مذهبی آن را محکوم می‌کنند، اما در دین مبین اسلام، رابطه جنسی به عنوان یک نیاز طبیعی برای مردان و زنان محسوب می‌شود. تأمین این نیاز می‌تواند باعث تقویت صمیمیت میان زوجین و جلوگیری از تهدیدات اجتماعی برای خانواده شود و بنیان خانواده را پر از محبت و دوستی کند. به همین دلیل، آمار نشان می‌دهد که بسیاری از مشکلات خانوادگی ریشه در نیازهای جنسی زوجین دارند یا با آنها مرتبط هستند.

۱. شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳ ص ۵۵۵.

۲. طبرانی، المعجم الکبیر، ج ۱۳ ص ۵۳۷؛ محمدی ری شهری، توسعه اقتصادی، ج ۱ ص ۲۲۶.

۳. طبرانی، المعجم الکبیر، ج ۲ ص ۵۲؛ پاینده، نهج الفصاحه، ص ۴۴۶.

عدم توجه به این نیاز در محیط خانواده می‌تواند عواقب منفی داشته باشد که در دیگر جنبه‌های زندگی انسان نمایان می‌شود.^۱

در مورد اهمیت پاسخگویی به نیاز جنسی زن و آراستگی برای او که از مصادیق نیاز جنسی است، در روایتی از امام کاظم (علیه السلام) آمده است: پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: «هر یک از شما باید خود را برای همسرش آراسته کند، همچنان که همسرش خود را برای او می‌آراید». جعفر بن محمد (علیه السلام) نیز فرمود: «یعنی با نظافت کردن، خود را آراسته سازد.»^۲ در روایتی دیگر از همان حضرت آمده است: «آراسته بودن مرد برای زن، از عواملی است که بر پاک‌دامنی زن می‌افزاید.»^۳

از آنجایی که ارتباط جنسی مناسب تا حد زیادی به بانوان مرتبط می‌شود، در این خصوص در روایات تأکید بیشتری شده است که ایشان در ایجاد یک رابطه جنسی مناسب توجه بیشتری داشته باشند، به علاوه در روایات بیان شده است که آراستگی زن که بخشی از نیاز جنسی مرد است، موجب تقویت صمیمیت در بین آنها می‌شود.^۴ رسول خدا در این مورد می‌فرماید: «اگر زن، خود را برای شوهرش نمی‌ساخت، بی‌گمان در دل او جا نمی‌گرفت.»^۵

همچنین در این مورد روایت شده است: «هر گاه مرد، همسرش را برای نیازش فرا خواند، زن باید نزد او برود، اگر چه سر تنور (مشغول پختن نان) باشد.»^۶

تأکیدی که در روایات اسلامی بر رابطه جنسی سالم دیده می‌شود، در کنار دستوراتی که در فقه اسلامی در مبحث آمیزش جنسی و رابطه سالم آمده است، همگی گویای این است که این امر در اسلام اهمیت بالایی دارد و ریشه این اهمیت، چیزی جز ایجاد عفت و پاکدامنی، و ممانعت از بروز انحرافات اخلاقی است؛ از این رو رابطه جنسی سالم را می‌توان عاملی برای پیشگیری از تهدیدات اجتماعی در بین زوجین دانست.

۱. فقیهی، تربیت جنسی، ص ۱۶؛ محمدی ری شهری، بوستان زندگی، ص ۷۴.

۲. نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۴ ص ۲۹۶.

۳. طبرسی، مکارم الاخلاق، ج ۱ ص ۲۱۸.

۴. ری شهری، بوستان زندگی، ص ۷۵.

۵. همان.

۶. ترمذی، سنن ترمذی، ج ۳ ص ۴۶۵.

نتیجه‌گیری

این مقاله با بررسی خانواده به عنوان اصیل‌ترین نهاد اجتماعی و کانون تربیت نسل‌های آینده، به تحلیل سه تهدید عمده‌ای که در جهان امروز این نهاد حیاتی را با چالش مواجه کرده‌اند، می‌پردازد: خیانت، مشکلات اقتصادی و عدم سلامت روان. نتایج این پژوهش عبارت است از: خیانت به عنوان نقض عهد و تجاوز از حدود شرعی، اعتماد و ارتباطات عاطفی را تخریب کرده و منجر به فروپاشی خانواده و آسیب‌های روحی عمیق به همسر و فرزندان می‌شود. روایات اسلامی خیانت را از امور کمرشکن معرفی کرده‌اند.

مشکلات اقتصادی، فقر و فشارهای مالی، تنش‌های خانوادگی، اختلافات و حتی جدایی را به دنبال دارد. اسلام بر اهمیت تأمین معیشت و رفاه خانواده تأکید کرده و فقر را عاملی برای از بین رفتن منزلت اجتماعی و آسیب‌های روانی می‌داند.

عدم سلامت روان، فشارهای اجتماعی، اقتصادی و تنش‌های روزمره می‌توانند به مشکلات روانی در اعضای خانواده منجر شوند که بر روابط خانوادگی و کیفیت زندگی تأثیر منفی می‌گذارد. اسلام خانواده را محلی برای آرامش و امنیت روانی می‌داند.

راهکارهای پیشگیری از منظر اسلام:

حسن معاشرتو رفتار محبت‌آمیز، مدارا، مشارکت در امور زندگی و شاد نگه داشتن فضای خانواده، از مصادیق حسن معاشرت است که در آیات و روایات اسلامی به شدت مورد تأکید قرار گرفته است. این اصل با ایجاد صمیمیت و اعتماد متقابل، از بروز اختلافات و طلاق عاطفی جلوگیری می‌کند.

رعایت حقوق متقابل: احترام به نیازها، احساسات و خواسته‌های یکدیگر، و تلاش برای تأمین حقوق همسر و فرزندان، فضای همدلی و همکاری را در خانواده تقویت می‌کند. این امر شامل تأمین معیشت توسط مرد و اطاعت و آراستگی زن برای شوهر می‌شود و از آسیب‌هایی چون خیانت و خلأ عاطفی پیشگیری می‌نماید.

رابطه جنسی سالم: اسلام بر خلاف برخی مکاتب، رابطه جنسی را نیازی طبیعی و مهم برای تقویت صمیمیت میان زوجین می‌داند. تأکید بر آراستگی و پاسخگویی به نیازهای جنسی یکدیگر، به ایجاد عفت و پاکدامنی کمک کرده و از بروز انحرافات اخلاقی و مشکلات خانوادگی جلوگیری می‌کند.

فهرست منابع

* قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی.

۱. انصاریان، حسین، نظام خانواده در اسلام، قم: ام اییها، چاپ اول، ۱۳۸۳.
۲. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران: دنیای دانش، چاپ چهارم، ۱۳۸۲.
۳. جمعی از پژوهشگران، دائره المعارف بزرگ اسلامی، قم: مرکز دائره المعارف، چاپ اول، ۱۳۶۲.
۴. خطیب، مهدی، شادی و شادکامی، قم: دارالحدیث، چاپ اول، ۱۳۹۱.
۵. دهخدا، علی اکبر، فرهنگ متوسط دهخدا، تهران: دانشکده ادبیات، چاپ دوم، ۱۳۹۰.
۶. فقیهی، علی نقی، تربیت جنسی، قم: دارالحدیث، چاپ سوم، ۱۳۸۸.
۷. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: درسهایی از قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۸.
۸. محمدی ری شهری، محمد، الگوی مصرف از نگاه قرآن و حدیث، قم: دارالحدیث، چاپ دوم، ۱۳۸۸.
۹. _____ بوستان زندگی، قم: دارالحدیث، چاپ اول، ۱۳۹۳.
۱۰. _____ توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث، قم: دارالحدیث، چاپ سوم، ۱۳۹۰.
۱۱. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ سی و دوم، ۱۳۷۴.
۱۲. نفیسی، علی اکبر، فرهنگ نفیسی، تهران: خیام، چاپ اول، بی تا.
۱۳. آمدی، عبدالواحد، غررالحکم، تهران: دارالکتب، چاپ اول، ۱۴۱۰ق.
۱۴. ابن بابویه قمی، محمد بن علی، الخصال، قم: جامعه مدرسین، چاپ اول، ۱۳۶۲.
۱۵. _____ ثواب الأعمال، قم: دارالشریف الرضی، چاپ دوم، ۱۴۰۶ق.
۱۶. _____ من لایحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین، چاپ سوم، ۱۴۱۳ق.
۱۷. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار الفکر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ق.
۱۷. ترمذی، ابوعیسی، سنن ترمذی، مصر: حلبی، چاپ دوم، ۱۳۹۵ق.
۱۸. ثعلبی، احمد بن محمد، تفسیر ثعلبی، بیروت: داراحیاء التراث، چاپ اول، ۱۴۲۲ق.

۱۹. جمعی از پژوهشگران، المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة، بیروت: مشرق، چاپ اول، ۲۰۰۰م.
۲۰. حرانی، ابن شعبه، تحف العقول، چاپ دوم، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۶۳.
۲۱. راغب اصفهانی، حسین، مفردات الفاظ القرآن، بیروت: دارالقلم، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
۲۲. طبرانی، ابوالقاسم، المعجم الكبير، قاهره: ابن تیمیة، چاپ دوم، ۱۴۱۵ق.
۲۳. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، قم: الشریف الرضی، چاپ چهارم، ۱۴۰۳ق.
۲۴. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرين، تهران: مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۵.
۲۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: هجرت، چاپ دوم، ۱۴۰۹ق.
۲۶. فیروزآبادی، محمد، القاموس المحيط، بیروت: دارالکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۱۵ق.
۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیة، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
۲۸. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت: داراحیاء التراث، چاپ سوم، ۱۴۰۳ق.
۲۹. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمة، قم: دارالحديث، چاپ یازدهم، ۱۳۸۹.
۳۰. معلوف، لویس، المنجد فی اللغة، قم: اسماعیلیان، چاپ سوم، ۱۳۶۵.
۳۱. نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: آل البيت، چاپ اول، ۱۴۰۸ق.